

UO'T 633.2.033.632.78.

YAYLOV XUDUDLARIDA TUNLAM KAPALAKLARINING TUR TARKIBI

Xaytmuratov Arslanbek Fayzullayevich q.x.f.d.,

Maxkamova Nargiza Ergashalievna o'qituvchi. Termiz davlat muxandislik va agrotexnologiyalar universiteti . Termiz, O'zbekiston.

xayitmurodov62@mail.ru

Аннотация: O'zbekistonning janubiy va markaziy viloyatlari yaylovlarida tangaqanotlilar turkumining tunlamlar oilasi hasharotlarining tur tarkibini o'rganish bo'yicha olib borilgan izlanishlar natijasida 6 turdagi kapalaklar aniqlandi. Ulardan 2 turi eng xavfli va zararli ekanligi qayd etildi.

Tayanch so'zlar: yaylovlar, o'simliklar, hasharotlar, tangaqanotlilar, oila, tur, tunlam, zararkunandalar, morfologik belgilar.

Аннотация: В результате исследований видового состава насекомых семейства совки из отряда чешукрылых на пастбищах южных и центральных районов Узбекистана выявлено 6 видов бабочек. Было отмечено, что 2 вида из них являются наиболее опасными и вредными.

Ключевые слова: пастбища, растений, насекомый, чешукрылых, семества, вид, совки, вредител, мофологический пизнаки.

Abstract: As a result of studies of the species composition of insects of the armyworm family from the order Lepidoptera in the pastures of the southern and central regions of Uzbekistan, 6 species of butterflies were identified. It was noted that 2 types of them are the most dangerous and harmful.

Keywords: pastures, plants, insect, lepidoptera, family, species, cutworms, pest, morphological signs.

Kirish. Yaylovlarda efemer, efemeroid, yarim buta va buta o'simliklarining birgalikda o'sishi yil davomida chorva mollari uchun to'yumli ozuqa bo'lishi bilan birga tuproqni shamol va suv eroziyasidan himoya qiladi. Shuningdek, qum ko'chishini, tuproqni uchirib chang – to'zon ko'tarilishini oldini olib, atmosfera

havosini ifloslanishini bartaraf qiladi. Atmosfera yog‘inlarini yerga sekin-asta singishini ta’minlab, tuproqda namlik zahirasini vujudga keltiradi va uni fizik bug‘lanishdan saqlaydi. Sizot suvlari yer yuzasiga yaqin joylashgan yerlarda ko‘p yillik o‘tlar, butalar va daraxtlar biologik zovur vazifasini bajarib, tuproqda sodir bo‘ladigan sho‘rlanish va botqoqlanish jarayonini kamaytiradi[8].

Ammo, yaylov ozuqa bazasining hosildorligi hasharotlar tufayli har yili sezilarli pasayadi, ayniqsa zararkunandalar ommaviy ko‘payganda bu katta iqtisodiy zarar darajasida namoyon bo‘ladi [4;5;6].

Respublikamiz olimlari tomonidan XX asr oxirlarida yaylov o‘simliklarida uchraydigan ayrim hasharotlar o‘rganilgan bo‘lib, aksariyat ilimiy izlanishlar yaylovlarda to‘g‘riqanotlilarga bag‘ishlangan [3;4;7], ammo Tangachaqanotlilar turkumining yaylov xududlarida tarqalgan va yaylov o‘simliklari bilan oziqlanuvchi tunlamlar oilasi vakillarini o‘rganilmagan.

Shuning uchun biz tadqiqotlarimizda yaylov o‘simliklari bilan bog‘liq bo‘lgan Tangachaqanotlilar turkumining tunlamlar oilasiga mansub hasharotlarning tur tarkibi, tarqalishi va ularning yaylov o‘simliklariga zararini o‘rgandik.

Tadqiqot metodi: Ilmiy tadqiqotlar (2017-2023 yillar mobaynida) biologiya fanlarining asosiy metodlari kuzatish, taqqoslash, tajriba va boshqa zoologiya, umumiy entomologiya, hamda qishloq xo‘jalik entomologiyasida qo‘llaniladigan usullar yordamida bajarildi.

Yaylov hasharotlarini kuzatish, yig‘ish, saqlash va materiallarni qayta ishlash V.P.Paliy [1] uslubiy qo‘llanmasi, hasharotlarning tur tarkibini aniqlashda V.N.IIjegolev (1960), aniqlagichidan foydalanildi[2].

Tadqiqot natijalari: Tunlamlar - *Noctuidae* – oilasi, tanga qanotlilar turkumining eng katta oilasi. 20 mingga yaqin turi bo‘lib, shundan MDH da 2 mingdan ortig‘i ma’lum. Kapalaklari xartumining taraqqiy etganligi va oldingi qanotlarida tunlam naqshi bo‘lishi bilan xarakterlanadi. Bu naqsh 5 ta ingichka to‘lqin yo‘lli ko‘ndalang izlar va 3 ta o‘rta dog‘lardan iborat. Qurtlari tuksiz va g‘umbaklari

tuproqda rivojlanadi. Pushtdorligi yuqori, ko'p turlari o'simliklarga katta zarar keltiradi [2;7].

Bu oiladan yaylov o'simliklarida oziqlanib, ba'zan sezilarli zarar yetkazuvchi olti turi tadqiqotlarimiz mobaynida qayd etildi.

Peters kemiruvchi tunlami - *Ochropleura petersi* Chr. – qanotlari uzun, tungi yirik kapalak. Oldingi qanotlari qizil - jigarrang, cheti sarg'ish - oq. Qanotlarini yozgandagi kengligi 55-60 mm. Qurtlari yaylov o'simliklarining pastki qismini kemirib oziqlanadi. Surxondaryo viloyatining Kattaqum massivi cho'llardan yagona nusxa topildi.

Sebarga tunlami - *Mamestra trifolii* Rott. – uncha yirik bo'lmagan, sarg'ish – jigarrang kapalak. Oldingi qanotlarida qo'ng'ir tusli buyraksimon xoli bor. Qanotlarini yozgandagi kengligi 34-38 mm. Yaylovlarda dukkakdoshlar va sho'radoshlarga mansub o't o'simliklarida tarqalgan. Ayniqsa tog' oldi xududlarida lalmi bedaga jiddiy zarar yetkazadi.

Kapyushonli tunlam - *Cucullia boryphora* F.-W. – o'rtacha kattalikdagi kapalak. Oldingi qanotlari kumishsimon, ustidagi xollari ham kumishsimon tusda. Orqa qanotlari och kulrang. Qanotlarini yozgandagi kengligi 36-40 mm. Qurtlari shuvoq o'simligi bilan oziqlanadi. May – iyulda kapalaklari uchib chiqishi kuzatiladi. Navoiy va Jizzax viloyatlari yaylovlari shuvoqzorlarida tez – tez uchratish mumkin.

Saxro tunlami - *Aleucanitis flexuosa* Men. – tanasi yo'g'on sarg'ish-ko'ng'ir, jigarrang tuk bilan qoplangan. Oldingi qanotlari sarg'ish-qo'ng'ir, uchki qismi jigarrang hoshiyali. To'lqinsimon ko'ndalang chiziqlari bor. Qanotlari o'rtasida qoramtir xollari bor. Qanotlarini yozganda kengligi 35 - 38 mm ga teng. Sahrodagi yantoq va boshqa o'simliklarga tuxum ko'yadi. Lichinkalari ana shu o'simliklar bilan oziqlanadi. Cho'l yaylovlarida asosiy ozig'i bo'lgan yantoqzorlarda tarqalgan.

Pechakgul tunlami - *Erastria trabealis* Scop. – mayda kapalak. Oldingi qanotlari sarg'ish, juda ko'p qora nuqtalari bor. Orqa qanotlari qo'ng'ir tusda. Qanotlarini yozganda 22-28 mm. Pechakgulda rivojlanadi va oziqlanadi. Aprel, iyul

va oktyabrda kapalaklari uchib chiqishi kuzatiladi. Tog' oldi yaylov xududlarida tarqalgan. Birinchi marta Jizzax viloyatining Forish yaylovlaridan topildi.

Shuvoq tunlami - *Heliothis scutosa* Schiff.- kapalaging qanotlari yozilganda 3-3,8 sm. keladi; oldingi qanotlari sarg'ish yoki to'q kul rang tusda, qanot pardasidagi tomirlar och rangli; qanotlari ustida dumaloq va buyraksimon nuqtalardan iborat qoramtir naqsh bor. Keyingi qanotlari oldingilariga nisbatan birmuncha ochroq rangli, ularning keyingi chetida oq nuqtalar bilan ayrim qismlarga ajralib turadigan qoramtir hoshiya bor. Keyingi qanotlarining o'rta qismida bittadan qoramtir dog'lar bor.

Qurtining uzunligi 5 sm.gacha yetadi; tanasi och va qora rangli nuqtalar bilan qoplangan bo'z-yashil tusda; orqasi bo'ylab och qora dog'li kambar yo'lchalar o'tadi; yo'lchalarning chetlari sariq chiziqlar bilan qurshab olingan; tanasi bo'yidagi och rangli yo'lchalardan pastroqda bittadan kambar qoramtir chiziq o'tadi. Ko'krak qalqonchasi qora tusda; bu qalqoncha uchta och rangli uzunasiga ketgan oraliq bilan to'rt qismga bo'lingan. Qurtning tanasi siyrak va kalta tukchalar bilan qoplangan, bu tukchalar ravshan ko'rinib turadigan bo'rtmalarga bitta-bittadan joylashgan; kallasi va orqa teshik qalqonchasidagi tukchalar qora nuqtalarga joylashgan.

G'umbagi jiggar rang tusda bo'lib, uzunligi 18 mm.gacha yetadi, tanasining keyingi uchida to'rtta uzun tikanli bo'rtmalari bor, bu tikanlarning ikkitasi qolgan ikkitasidan yo'g'onroq.

Kuzatuvlarimiz mobaynida Navoiy va Jizzax viloyatlari shuvoqzor yaylovlarida ko'p sonda uchradi.

Xulosa: O'zbekistonning janubiy (Surxondaryo, Qashqadaryo) va markaziy hududlari (Samarqand, Navoiy, Jizzax) yaylovlarida Tangachaqanotlilar turkumining tunlamlar oilasiga mansub kapalaklarning 6 turi hisobga olinib, bulardan yaylov maydonlarida Kapyushonli tunlam – (*Cucullia boryphora* F.-W.) va Shuvoq tunlami – (*Heliothis scutosa* Schiff.) vaqti vaqti bilan ommaviy ko'payuvchi turlar ekanligi qayd etildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Paliy V.F. “Metodika fenologicheskix i faunicticheskix issledovaniy nasekomyx” Frunze .1966 g. 238 s.
2. Opredelitel nasekomyx po povrejdeniyam kulturnyx rasteniy. 4-e pererab. i dopol. izd. pod red. Prof.d.s/x.n. V.N.Щегoleva. Gos.izd. s/x. lite. L.-M. 1960. 607 str.
3. Xaytmuratov A.F. Yaylov o‘simliklari zararli entomofaunasi.Agroilim jurnali. 2018 y. №2(52) son, 54-55 betlar.
4. Xaytmuratov A.F.O‘zbekistonning janubiy xududlari yaylov hasharotlarining tur tarkibi. J. Agro kimyo himoya va o‘simliklar karantini. 2018y.№1(5) son, 28-30 betlar.
5. Xaytmuratov A.F. Vrednaya entomofauna pastbiщ Uzbekistana i меры борбы s ney. // J. Byulleten nauki i praktiki. 2019 g. T. 5, №1. S. 217-223.
6. Xaytmuratov A. F. Vrednyye nasekomye na pastbiщax yujnogo i tsentralnogo regiona Uzbekistana i меры борбы s nimi.// J. Aktualnyye voprosy sovremennoy nauki. Razdel «Yestestvennyye i texnicheskiye nauki (Selskoye xozyaystvo)». -2019,-№ 4(24). S.
7. Xaytmuratov A.F. O‘zbekistonning janubiy va markaziy hududlari yaylov o‘simliklarining zararli entomofaunasi hamda ularga qarshi kurash choralari. Monografiya. Toshkent “Navro’z” 2020-yil.-246
8. Yusupov S., Muqumov T. “ PastbiщaUzbekistana i ix ratsionalnoye ispolzovaniye”- T.; “Muxarrir”- 2009 ,126 str.